

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ ВИХОВНОЇ ТРАДИЦІЇ ХРИСТІЯНСЬКОЇ СІМ'Ї

MORAL EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE EDUCATIONAL TRADITION OF THE CHRISTIAN FAMILY

Спеціалісти соціальних та педагогічних наук дотепер в пошуку ефективних практичних інструментів покращення педагогічної освіченості батьків, шляхів їх стимулювання та заохочення до позитивних змін задля майбутнього власної дитини. У даній статті запропоновано розглянути виховний процес з позиції значущості моралі для людини, її місця в орієнтирах суспільного життя людей та функціонування малого колективу – сім'ї. Автори пропонують погляд на дану тему в контексті християнських сімейних традицій, що притаманні українському народу вже довгі роки. Приділяється увага впливу взаємостосунків між членами родини (старшими та молодшими поколіннями, ровесниками) на дитячу психіку, яка розвивається та формується. Встановлено, що наслідки цього впливу стають помітними вже згодом, коли дитина подорослішає, з огляду на рівень її соціалізації, з урахуванням уміння комунікувати з іншими людьми в різних ситуаціях та знаходити спільну мову. Представлені християнські цінності, які можуть бути підґрунтям для зразкових взаємин між людьми. Зазначено популярну тезу, що належить до Заповідей Господніх та стосується обов'язків дітей по відношенню до батьків. Окрім цього, автори вирішили підійти до питання з протилежного боку: «Що мають робити батьки по відношенню до дітей?». Біблія як Слово Боже слугує основним джерелом християнської позиції, тому автори статті безпосередньо звертаються саме до неї, адже Святе Писання вчить і малих, і дорослих. Були розглянуті практичні поради для батьківства, як відповідального етапу життя усвідомленої дорослої людини. Зазначено, що Біблія дає поради для виховання в контексті ставлення до ближнього. У статті акцентується увага на духовно-моральному вихованні дитини, яке є основою формування системи моральних цінностей майбутнього дорослого. Рівень духовності батьків є внутрішнім стимулом і мотивацією для певного ставлення до дитини. У дослідженні особлива увага приділяється ролі почуття любові в сім'ї, воно є ключовою категорією християнства. Обґрунтовано, що «Любов» пронизує усе вчення та відображається у кожному заклику до моралі, це стає гарною підготовкою для розуміння важливості правильного педагогічного підходу до виховання дитини.

Ключові слова: сімейне виховання, моральне виховання, духовність, християнська сім'я, традиції, християнські цінності.

Specialists in social and pedagogical sciences are still searching for effective practical tools to improve parents' pedagogical education, ways to stimulate them and encourage positive changes for the sake of their child's future. This article proposes to consider the educational process from the perspective of the importance of morality for a person, its place in the orientations of a person's social life and the functioning of a small collective – the family. The authors offer a view on this topic in the context of Christian family traditions that have been inherent in the Ukrainian people for many years. Attention is paid to the influence of relationships between family members (older and younger generations, peers) on the developing and forming child's psyche. It is established that the consequences of this influence become noticeable later, when the child grows up, taking into account the level of his/her socialisation, taking into account the ability to communicate with other people in different situations and find a common language. Christian values, which can be the basis for exemplary relationships between people, are presented. A popular thesis from the Lord's Commandments concerning the responsibilities of children towards their parents is mentioned. In addition, the authors decided to approach the issue from the opposite direction: "What should parents do in relation to children?". The Bible, as the Word of God, is the main source of the Christian position, so the authors of the article directly refer to it, because the Holy Scripture teaches both children and adults. Practical advice for parenthood as a responsible stage in the life of a conscious adult was considered. It is noted that the Bible gives advice for upbringing in the context of the attitude towards one's nearer neighbour. The article focuses on the spiritual and moral upbringing of a child, which is the basis for the formation of a system of moral values of a future adult. The level of spirituality of parents is an internal stimulus and motivation for a certain attitude towards the child. The study pays special attention to the role of the feeling of love in the family, which is a key category of Christianity. It is substantiated that "love" permeates the entire doctrine and is reflected in every call to morality, which becomes a good preparation for understanding the importance of a proper pedagogical approach to child education.

Key words: family education, moral education, spirituality, Christian family, traditions, Christian values.

УДК 37.018.1
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/65.2.34>

Твердохліб Т.С.,
докт. пед. наук,
в.о. завідувачки кафедри освітології та інноваційної педагогіки
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Мажуга А.В.,
студентка III курсу факультету мистецтв
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сучасний світ диктує різні орієнтири для людини в ставленні до оточуючих, до себе, до моральних цінностей. Часто вона буває розгубленою в мінливих реаліях сьогодення, їй важко зрозуміти себе, знайти стале підґрунтя для духовного розвитку, протистояти маніпуляціям. Така ситуація посилює значення формування в дитинстві морального

базису особистості, міцного фундаменту для її подальшого життя. Важливим є духовний аспект сімейного виховання, дотримання християнських принципів цього педагогічного процесу та сприйняття біблійних сімейних цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Темою сімейного виховання цікавилися науковці ще з часів становлення педагогіки як науки, її

розробляли такі корифеї як: Коменський Я. А., Сковорода Г. С., Макаренко А. С., Сухомлинський В. О. та інші. Проблему значення морального та духовного виховання для формування особистості, яка буде гармонійно перебувати в соціумі, в своїх роботах порушували Бабій І. В., Короленко В. Л., Лещенко О. Г., Медведева Д. О., Нечепоренко М. В., Сідані І. Л., Щербакова І. М. та інші. Про позитивний вплив християнства на педагогічну освіченість батьків писали як священнослужителі (Кислашко О. П., Коник (Руслан Степанович) Михаїл) так і науковці та філософи (Івах С. М., Ленокс Дж., Фазан В. В. та інші). Питання формування духовно-моральних цінностей особистості в процесі християнського виховання була і залишається актуальною з огляду на свою універсальність та широту теми, необхідність вивчення теоретичних та практичних аспектів.

Мета статті: висвітлити значущість у сьогоденні реаліях здійснення морального та духовного виховання дитини, важливість впливу сім'ї на формування системи моральних цінностей незрілої особистості, розкрити переваги та практичну ефективність християнського підходу до родинного виховання.

Виклад основного матеріалу Виховання є однією з головних категорій у педагогіці. Його вивчення не повинно обмежуватися лише теоретичними аспектами, теоретичні напрацювання мають актуалізуватися на практиці. Природньо, що проблеми виховання найчастіше порушуються в професійних колах вчителів, вихователів та психологів, але важливо поширювати необхідність відповідної педагогічної освіченості й серед суспільства загалом.

Вивчаючи в психологічному та педагогічному контекстах послідовність впливів на формування особистості, бачимо, що сім'я є основним першоджерелом збагачення дитини цінностями, баченням морального, соціалізації та світогляду в цілому. Вже усталено в наукових соціо-педагогічних колах називати сім'ю первинним соціальним інститутом. Отож члени родини мають безпосередній вплив на розвиток дитини та її становлення як члена суспільства. Відсутність правильного виховання в сім'ї, призводить до негативних наслідків у процесі соціалізації дитини. Близькі взаємини з матір'ю, батьком, братами, сестрами, дідусями, бабусями та іншими родичами з перших днів життя формують структуру особистості дитини. Вона стає частиною світу своїх рідних, переймає норми їхньої поведінки, тому найближчі родичі в її житті відіграють настільки значну роль. Вони дають перші зразки поведінки. Дитина наслідує і прагне бути схожою на батьків. Коли мама і тато розуміють значущість свого впливу на формування особистості дочки або сина, то вони поводять себе відповідно до тих якостей і такого розуміння людських цінностей, які

вони хочуть передати дитині у життєвій перспективі. Постійний контроль за своєю поведінкою, за своїм ставленням до людей навколо та увага до організації сімейного життя є психолого-педагогічними сприятливими умовами для виховання дитини та її соціалізації, що в свою чергу свідчить про усвідомленість процесу виховання, організованого батьками [1, с. 11].

Спрямування виховання залежить від того, на яку складову культурної спадщини людей зорієнтований конкретний виховний процес чи ситуація: це може бути патріотизм, естетичність, громадськість, екологія, фізична культура та інше. Однією з основоположних змістових частин є моральне виховання. Мораль є певним регулятором взаємовідносин між людьми, її розуміють як систему поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей та як одну з форм суспільної свідомості. В свою чергу, моральне полягає у впливі сім'ї, школи, суспільства, що має на меті формування стійких моральних цінностей, почуттів, потреб, навичок поведінки через засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі та практичної діяльності. Це все фіксується у психіці дитини ще на ранніх етапах розвитку, коли малеча інтуїтивно несвідомо обирає авторитетного старшого для наслідування і не дивно, що це є член родини. Важливим моментом є розуміння батьками, мамою або татом, того, що вони тепер не лише партнери одне для одного, а й приклад у всьому для дочки чи сина [8, с. 57–58]. Поняття морального у злагодженому співіснуванні між людьми тісно пов'язане з поняттям духовного, нерідко складові цих двох виховних спрямувань перетинаються: повага, взаєморозуміння, терпіння, підтримка, доброта, любов, чесність, допомога тощо. В наш час культура «любові до себе» перетворила світоглядні порядки на егоїстичне спрямування цінностей, що ігнорує потреби ближнього, не лише матеріально-фізичні, а й психологічно-духовні.

Актуальним питанням сьогодення виступає пошук засобів і методів психологічно та педагогічно правильного підходу у вихованні в родині. На нашу думку, духовний аспект сімейного виховання є важливим для формування позитивно моральної та соціальної особистості. Так зі сторони духовності до проблеми виховання пропонує у своїй роботі підійти Лещенко О. Г., зокрема ним висвітлюється вплив духовного на усвідомлення ролі батьківства у молодого покоління. Тобто акцентується увага на тому, що ще в молоді роки особистість вже задумується над концепцією своєї майбутньої сім'ї та конкретно себе в ролі матері чи батька відповідно. Авторка стверджує: «Цінність батьківства належить до духовних цінностей, перетворення яких на ціннісні орієнтації стає можливим при включенні їх людиною в процес діяльності та поведінки» [7, с. 75]. Порівнюючи

складові духовності та відповідального ставлення до батьківства, знаходимо такі схожі елементи, як любов, цінності, інтереси, прагнення, відповідальність, знання. Це вказує на те, що духовне життя людини визначає рівень відповідальності щодо батьківства. Також варто зазначити, що сім'я, суспільні інститути, а потім вже й особистісне визначення цінностей та ідеалів є чинниками спільними для формування як духовності, так і відповідального ставлення до ролі матері або батька [7, с. 76]. Тобто не варто недооцінювати вплив духовної складової особистості батьків у формуванні особистості самої дитини. Духовна складова родини несе в собі традиції та моральні цінності, які передаються з покоління в покоління вже не перше століття, а ті, що мають деструктивний характер для окремої людини та суспільства в цілому, відсіюються за участі публічної критики та переосмислення канонів на сучасний лад.

На дитину завжди впливає те, в якій атмосфері їй передають духовно-моральну спадщину: методи та форми донесення інформації, стиль батьківського виховання. Треба не забувати, що найбільший слід на дитячому уявленні про соціальні зв'язки залишає поведінка батьків в родині: їхні взаємини між собою, зі старшими членами родини (дідуся, бабусі), з молодшими (діти, онуки, племінники і т.д.), між сестрами-братами. Для дитини, яка тільки пізнає світ, це є зразком того, як варто поводити себе у певних ситуаціях, через що батькам варто мати гарний рівень самоконтролю у свої емоціях, висловлюваннях та діях. Гарним джерелом настанов та натхнення до вдосконалення самих себе і не тільки є Біблія. Вона як направляє дорослу людину до прагнення уподібнитися своєму Творцю, стати кращою версією себе, ніж була вчора, так і скеровує батьків сприяти розвитку майбутньої добропорядної моральної особи. Християнство за своєю ідеєю та системою цінностей подає приклади злагодженої сім'ї та педагогічно правильного підходу до виховання дитини.

Україна вважається християнською державою й історично має у своїй системі освіти моральне вчення, що базується саме на цій релігії. Відповідно Біблія – це головне джерело, яке сприймається вірянами як Слово Боже, що несе в собі розповідь про Господа, висвітлює Його характер, істину, Його неосяжну любов до людини та Його настанови, принципи життя, які Він дає для нас, щоб ми жили в мирі та благополуччі. Згідно з Писанням головним серед проявів моральності є прояв любові, він є основою всього доброго у взаєминах. Попри всі божественні прояви, надприродні чудеса та великі вчинки, Господь підносить над усім саме любов: «Коли я говорю мовами людськими й ангольськими, та любови не маю, то став я як мідь та дзвінка або бубон гудячий! І коли

маю дар пророкувати, і знаю всі таємниці й усе знання, і коли маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, та любови не маю, то я ніщо! І коли я роздам усі маєтки свої, і коли я віддам своє тіло на спалення, та любови не маю, то пожитку не матиму жадного!» [2, 1 Кор. 13:1–3] Врешті-решт сам Ісус Христос, коли Його запитали, яка із заповідей є найголовнішою, відповів: «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою. Це найбільша й найперша заповідь. А друга однакова з нею: Люби свого ближнього, як самого себе» [2, Мат. 22:37–39]. Саме щире гарне ставлення до інших людей має бути присутнім у практичному християнстві і ставлення до дітей не виняток.

Що ж до виховання саме в сім'ї, то свідомі батьки-християни, які читають Біблію та шукають в ній Божу мудрість та поради, будуть старатися керуватися відповідними принципами щодо виконання своїх батьківських обов'язків. Моральне виховання в таких сім'ях не може оминати духовний розвиток дитини, її пізнання Бога, побудову стосунків з Ним та ідентифікацію себе в духовних питаннях. Тому християни в основу виховного процесу кладуть духовність, від якої відштовхуючись, відбувається передача моральних засад та залучення дитини до їх дотримання. Протоієрей Коник Р. С. у своїй роботі досліджує питання методів християнського сімейного виховання та онтології формування особистості. Він виокремлює такі принципи християнського виховання в родині, як всеохопність – підхід до людини цілісно: враховуючи і фізичні, розумові здібності, і сферу душі; гармонійність – скерованість на удосконалення людини в євангельських цінностях; безперервність і постійність – можливість безперервно працювати над собою, постійно зростати в пізнанні Бога та практиці моральних засад; особистісний підхід – врахування індивідуальності та вікових особливостей, а також здатностей і можливостей, що допомагає ефективно врегульовувати сам процес виховання; строгість без упередження – адекватне координування педагогічного процесу на подолання негативних проявів у поведінці та характері, а не на того, хто це вчиняє, цим опосередковано здійснюється принцип взаємодії між суб'єктами [6, с. 42–43]. Всі ці принципи сприяють налагодженню взаєморозуміння між поколіннями через взаємоповагу одне до одного, підтримку, допомогу та прагнення відповідати образу Божого творіння згідно із задумом Господа, а не піддаватися своїй гріховній природі. Виховання у християнських сім'ях не є односторонньо спрямованим лише на дитину як вихованця, суб'єкти цього педагогічного процесу діють взаємно в обидві сторони, при цьому кожен виконує свою роль. Виховний процес у родині допомагає сформувати у дитини систему поглядів на стосунки з іншими людьми та

світом загалом, сприяє розвитку самоаналізу, дисципліни та самопізнання, водночас він діє як удосконалення внутрішньої моральної системи самих вихователів – батьків, допомагає покращитися у відчутті та здійсненні справедливості, любові до ближнього, прийнятті рішень, терпінні, вмінні прощати та просити пробачення, дослідженні Божих законів як інструменту щасливого життя в сім'ї. Це відбувається в різних ситуаціях, залежно від обставин та того хто є правим, а хто помиляється, адже батьки теж не завжди мають рацію, коли в свою чергу дитина може займати позицію, яка більше відповідає євангельським та моральним цінностям.

Дещо інакшу педагогічну класифікацію принципів християнського сімейного виховання пропонує Івах С. М., який виділив п'ять основних принципів, здійснення яких залежить від вихователів: принцип ненасилля (це стосується не лише фізичного, а й психологічного насилля, іншими словами насилля над душею); принцип своєчасності (все відбувається у свій час, так і відкриття та усвідомлення людиною слів та справ Божих відбувається залежно від здатності їх сприймати, що інакше є поступовістю виховного процесу, відповідності особливостям віку та стадії розвитку дитини); принцип єдності педагогічних впливів (виховання має відбуватися цілісно та гармонійно: моральне має поєднуватися з громадським, не суперечити екологічному, патріотичному та водночас підтримувати естетичне, враховувати негативні впливи на дитину і, по можливості, знижувати чи усувати їх, корегувати відповідні наслідки); принцип відповідальності (він має виходити з вчення Святого Письма та усвідомленості батьками своїх обов'язків перед дитиною та Богом); принцип любові (мама і тато, як перші педагоги в житті мають жити внутрішні почуття, підтримувати здатність до співчуття, милосердя і любові у своїх дітей). За словами автора для ефективного здійснення виховання батьки мають бути наставниками для дітей, постійною підтримкою, яка завжди буде поряд, кому можна довіритися та хто допоможе в боротьбі з гріхом. Повторюється принцип єдності складових людського розвитку, та представлення духовності як першооснови для всього хорошого, а отже морального [5].

Моральні засади християн базуються на тому, що нам заповідає Бог у Біблії, зокрема в Євангелії, дотримання цих моральних вказівок у щиро віруючої людини, яка пізнала Божу любов через Ісуса Христа, має базуватися не на страху перед покаранням за гріх в майбутньому на Небесах, а на усвідомленні згубних наслідків вже сьогодні в земному житті та на вдячності Господу за його любов, виявлену через жертву Ісуса Христа, Який відкупив наші гріхи перед Отцем та дарує вічне життя. Схоже про відображення моралі у християнстві

писала Гончарук В. Ось її думка: «Отже, людина не повинна керуватися страхом і поводитися морально. Вона керується лише власним бажанням, яке провадить її до добра. Християнство, мораль і моральні закони розглядає як ідеали – абсолютні, чисті і недоторкані, вічні і неосяжні Їхня функція не в тому, щоб людина знала правила поведінки, а в тому, щоб у них повірила, прийняла і взяла за основу власного життя. До християнських вічних вартостей (ідеалів) відносять доброту, любов, справедливість, правду, гідність, чесність, красу, сумління тощо» [4]. Тому батьки, щоб доносити до дитини християнські цінності, повинні самі розуміти їх, бути прикладом дотримання такої моралі та вміти пояснити зрозумілою для дитини мовою. Сімейне виховання має відповідати й принципу безперервності протягом життя, незалежно від віку та статусу в християнській сім'ї кожен член має зростати в мудрості, моральності та злагоді з іншими, члени одне одного повинні направляти, та робити це з любов'ю, тим самим створюючи психологічно здорову атмосферу формування майбутньої дорослої особистості.

Сама Біблія є величезним сховком Божих порад щодо виховання. Перш за все в контексті батьківства як відповідальності вона каже, що на дитину ми впливаємо ще з її ранніх років так, що це залишається на все життя: «Привчай юнака до дороги його, і він, як постаріється, не уступиться з неї [2, Прип. 22:6].» Та ще раніше, коли ізраїльському народу через Мойсея було дано Закон, що включав моральні цінності та устами, було описано сам метод виховання: «Нехай ці слова, які я сьогодні тобі заповідаю, перебувають у твоєму серці й у твоїй душі. Навчи їх своїх синів, проказуй їх, сидючи в домі та йдучи дорогою, лягаючи та встаючи. Прив'яжи їх, як знак, на своїй руці, і нехай вони будуть непорушними перед твоїми очима. Напишіть їх на одвірках своїх домів та своїх воріт» [3, Втор. 6:6–9]. Біблія наповнена образами та метафорами, тому іноді потрібно мати чуттєве розуміння написаного: «прив'яжи на руці», «непорушні перед очима», «напишіть на бічних одвірках – це все уособлює заклик Бога, щоб його вчення визначало стиль життя людини, принципи, які постійно з нею, яких вона притримується, якими керується. Така регулярна поведінка буде показувати приклад для дітей. Також Біблія висвітлює живу розмову як центральний спосіб приучення дитини до морального й не тільки: озвучувані роздуми, розповідь, бесіду, дискусію, приклади, поради і тому подібне. На перший погляд це незначний вплив, але насправді сказане змалку закарбовується надовго, якщо не назавжди. Через Біблію християни мають настанови щодо навчання інших, в тому числі й своїх дітей, з терпінням, з розсудливістю, стриманістю та любов'ю: «Проповідай Слово, утверджуй за сприятливих і несприятливих

обставин, докоряй, потішай, закликай – з усякою терпеливістю і повчанням» [3, 2 Тим. 4:2]. Докір – як своєрідне зауваження, воно направлене на вказування на неправильність, але має в собі прагнення спрямувати вихованця до виправлення, до морально правильних дій. Повертаючись до прояву моральності, який лежить в основі біблійного підходу, а саме до любові, варто зазначити, що Слово Боже подає доволі детальне пояснення, який є прояв любові, що є прекрасним підґрунтям для педагогічно правильного підходу до виховання в сім'ї: «Любов довго терпить, любов милосердна, не заздрить, любов не величається, не гордиться, не поводитьсь непристойно, не шукає свого власного, не спалахує гнівом, не задумує лихого, не радіє з несправедливості, а радіє з істини; усе переносить, усьому довіряє, завжди надіється, усе перетерпить. Любов ніколи не минає» [3, 1 Кор. 13:4–8]. Та на ряду з цими й іншими порадами в контексті моральності у вихованні, Біблія містить ще одну, не надто популярну серед обговорення, пораду: «А ви, батьки, не дратуйте своїх дітей, а виховуйте їх у послуху та вченні Господа» [3, Еф. 6:4]. Наполегливість у вихованні може обернутися наперекір бажаному для батьків: виховний процес буде зіпсований через тиск на дитину та непедагогічний підхід, через постійний примус до виконання того чи іншого. При цьому, як бачимо, є недотримання правил самими батьками-вихователями. В результаті такого діти починають проявляти бунтівний характер, а то й девіантність поведінки, або ж навпаки формування особистості йде шляхом невміння приймати самостійні рішення, залежності від думки та вказівок інших, відсутністю власних поглядів, невмінні себе оцінити тощо. Тому оптимальним є помірний вплив на дитину, повага особистого простору та думки, що дає дитині змогу природньо розвиватися.

Висновки. Отже, сімейне виховання грає ключову роль для становлення майбутньої особистості, а підхід визначає подальший розвиток її системи цінностей та світогляду. Одним із найголовніших змістових виховного процесу є моральне та духовне виховання дитини в родині, воно впливає на її взаємини із соціумом та на самопізнання протягом життя. Християнський підхід у вихованні

є прикладом чудового педагогічного зразка принципів та змістової частини у формуванні моралі в дитини. Біблія як послання Бога до людей дає нам достатньо мудрі та педагогічно доцільні поради у вихованні дітей та надихає вдосконалюватися самим, будучи прикладом для зростаючого покоління. Християнські сім'ї мають бути середовищем постійного саморозвитку кожного члена родини, відповідального ставлення до своєї ролі, поваги одне до одного та атмосфери любові, в якій формується високоморальна особистість.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Берегова Н., Федорчук П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. Львів, 2020. Вип. 6. С. 10–15; (1)
2. Біблія в перекладі Івана Огієнка. Лондон: British and Foreign Bible Society, 1962. URL: <https://www.bible.com/uk/versions/186-UBIO-1962>; (5)
3. Біблія в Р. Турконяка. УТТ. URL: <https://www.bible.com/uk/versions/1755-%2525D0%2525A3%2525D0%2525A2%2525D0%2525A2->; (4)
4. Гончарук В. Християнська мораль та її виховний потенціал. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2009. Вип. 2. С. 98–102. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_prob1_silsk_shkolu/28/visnuk_16.pdf. (8)
5. Івах С. М. Принципи та методи християнського виховання. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*, Умань, 2019. Вип. №2. URL: <http://znp.udpu.edu.ua/article/view/187743>; (7)
6. Коник (Руслан Степанович) Михаїл Сімейне християнське виховання: онтологія формування особистості. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. Вип. №41. URL: <http://apfs.nuoua.od.ua/index.php/41-2023>; (6)
7. Лещенко О. Г. Вплив духовності на формування відповідального ставлення до батьківства в молоді. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. Запоріжжя, 2010. Вип. № 2(13). С. 73–77 (3)
8. Медведєва Д. О. Проблеми морального виховання. *Актуальні проблеми освіти і науки: досвід та сучасні технології*. 2020. С. 57–59. URL: <https://journals.donnu.edu.ua/index.php/apon/article/view/8764>; (2)